

Қазақстан Республикасы
Ғылым және жоғары білім министрлігі

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты

ОТАН ТАРИХЫ

2026. Т. 29 (3)

ISSN 1814-6961
E-ISSN 2788-9718

- ТАРИХ
- ЭТНОЛОГИЯ
- АРХЕОЛОГИЯ

ОТАН ТАРИХЫ

2026. Т. 29 (3)

ISSN: 1814-6961 (print)
ISSN: 2788-9718 (online)

Отан тарихы Отечественная история History of the Homeland

**Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2026. Т. 29 (3)**

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 3. Pp. 1143–1155
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 21.15.47

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_3_1143-1155

ҚАЗАҚ АҒАРТУШЫЛЫҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ШАҒАТАЙ ЖАЗБА ДӘСТҮРІНІҢ ДІНИ ТЕРМИНДЕРІ (ЗӘКӘРИЯ БИН ЕРҒАЛИ ӘЛ-АХМӘДИ ӘЛ-БӨКЕЙИДІҢ «МҰХТАСАР ИЛМ-И ХАЛ» ЕҢБЕГІ НЕГІЗІНДЕ)

Құрманбек Қасымқан¹, Қайполла Қайрат^{2*}, Нұржанбек Нұрсана³

¹ Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы Ислам ғылыми-зерттеу институты
(Пушкин көш., 16/1, 050016 Алматы, Қазақстан Республикасы)

ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0009-0008-0072-1832> E-mail: qqasymhan@gmail.com

² Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Шығыстану факультеті
(әл-Фараби даңғ., 71, 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы), PhD докторант
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Еуразия ғылыми-зерттеу институты (Мәметова көш., 48, 050004 Алматы, Қазақстан Республикасы),
ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0009-0003-4638-7677> E-mail: qayrekeqay@gmail.com, k.kaipolla@ayu.edu.kz

* Автор-корреспондент

³ ҚР ҒЖБМ ҒК «Ғылым ордасы» РМК
(Шевченко көш., 28, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0009-0000-2777-6616> E-mail: nurjanbek.nursana@gmail.com

©Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2026

©Қасымқан Қ., Қайполла Қ., Нұржанбек Н., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада XX ғасырдың басында қазақ мұсылман қоғамына арналған діни-ағартушылық әдебиеттердің бірі – 1911 жылы Қазанда жарық көрген Зәкәрия бин Ерғали әл-Ахмәди әл-Бөкейидің «Мұхтасар илм-и хал» еңбегі мәтінтанулық, деректанулық және тарихи-лингвистикалық тұрғыдан зерттеледі. Еңбек классикалық шағатай тілінің қатаң нормасымен шектелмейтін, шағатай жазба дәстүріне негізделген, татар баспа тілі мен қазақтың жергілікті лексикалық элементтері аралас ортақ түркілік жазба тілдің үлгісі ретінде қарастырылады. Зерттеу барысында дін, миллет, шариғат, иғтиқад, мәзһаб, сондай-ақ намаз уақыттарын білдіретін ایرте (irte), اوله (öylä), ايکندی (ikindi), أقشام (aqşam), جاسی / ياستو (yastu / jası) тәрізді атаулардың семантикалық ауқымы мен діни-ағартушылық қызметі талданады. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – «Мұхтасар илм-и хал» мәтініндегі діни терминдердің құрылымдық-семантикалық ерекшеліктерін анықтап, олардың қазақ мұсылман қауымына бейімделу тетігін көрсету. Осы мақсатта түпнұсқа терминдер бірізді транслитерацияланып, қазіргі қазақша баламаларымен салыстырылады; классикалық исламдық ұғымдар әл-Журжани, ат-Тафтазани және әл-Ғазали еңбектеріндегі

анықтамалармен, ал түркілік уақыт атаулары Махмұт Қашқари, Клаусон және А. Зенгин деректерімен салыстырылады. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің негізгі дереккөзі ретінде Зәкәрия бин Ерғали әл-Ахмәди әл-Бөкейдің 1911 жылы Қазанда жарық көрген «Мұхтасар илм-и хал» еңбегінің түпнұсқа мәтіні алынды. Діни терминдердің семантикалық ерекшеліктері мен тарихи сабақтастығын анықтауда мәтінтанулық, деректанулық және салыстырмалы-тарихи талдау әдістері қолданылды. *Нәтижелер.* Талдау мәтіндегі діни терминологияның арабша ұғымдарды механикалық аудару арқылы емес, ортақ түркілік жазба дәстүр мен жергілікті уақыт межелу атауларын ұштастыру арқылы түсіндірілгенін көрсетті. «Нану» мен «істеу» жіктеуінің мақасид аш-шариға теориясымен байланысы мәтіндік тәуелділік ретінде емес, салыстырмалы-герменевтикалық интерпретация ретінде шектелді. Намаз уақыттарына қатысты терминдердің тарихи формалары мен семантикалық қызметі жүйеленіп, салыстырмалы кестеде берілді. *Қорытынды.* «Мұхтасар илм-и хал» ХХ ғасыр басындағы қазақ діни-ағартушылық ортасында исламдық ұғымдардың түркілік жазба дәстүр және жергілікті тілдік таным арқылы игерілуін көрсететін маңызды баспа дереккөз болып табылады. Зерттеу шағатайлық, татарлық және қазақтық тілдік қабаттардың өзара ықпалын нақты терминологиялық материал негізінде айқындайды.

Түйін сөздер: діни терминология, қазақ ағартушылары, Зәкәрия бин Ерғали әл-Ахмәди әл-Бөкейдің, 'Илм-и Ғал, иман, шарифат, исламдық білім.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қолдауымен «Қазақстанның қолжазба мұрасы: реестрлеу, реставрациялау, ғылыми каталогтау, цифрландыру және кешенді кодологиялық зерттеу» тақырыбындағы бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (ЖТН BR28712621).

Дәйексөз үшін: Қасымқан Қ., Қайрат Қ., Нұржанбек Н. Қазақ ағартушыларының еңбектеріндегі шағатай тіліндегі діни терминдер (Зәкәрия бин Ерғали әл-Ахмәди әл-Бөкейдің «Мұхтасар илм-и хал» еңбегі негізінде) // Отан тарихы. 2026.Т. 29. № 3. 1143–1155-бб. [Қазақша]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_3_1143-1155

РЕЛИГИОЗНЫЕ ТЕРМИНЫ ЧАГАТАЙСКОЙ ПИСЬМЕННОЙ ТРАДИЦИИ В КАЗАХСКОЙ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ (НА ОСНОВЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ЗАКАРИИ БИН ЕРГАЛИ АЛЬ-АХМАДИ АЛЬ-БУКЕИ «МУХТАСАР 'ИЛМ-И ҒАЛ»)

Курманбек Касымхан¹, Қайполла Қайрат^{2*}, Нұржанбек Нұрсана³

¹ Исламский научно-исследовательский институт Духовного управления мусульман Казахстана (ул. Пушкина, 16/1, 050016 Алматы, Республика Казахстан)
научный сотрудник
<https://orcid.org/0009-0008-0072-1832> E-mail: qqasymhan@gmail.com

² Казахский национальный университет имени аль-Фараби, факультет востоковедения (пр. аль-Фараби, 71, 050040 Алматы, Республика Казахстан),
PhD докторант
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави,
Евразийский научно-исследовательский институт
(ул. Маметовой, 48, 050004 Алматы, Республика Казахстан)
научный сотрудник
<https://orcid.org/0009-0003-4638-7677> E-mail: qayrekeqay@gmail.com, k.kaipolla@ayu.edu.kz

* Автор-корреспондент

³ РГП «Ғылым ордасы» Комитета науки Министерства науки и высшего образования РК (ул. Шевченко, 28, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
научный сотрудник.
<https://orcid.org/0009-0000-2777-6616> E-mail: nurjanbek.nursana@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Қасымқан Қ., Қайполла Қ., Нұржанбек Н., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье с текстологической, источниковедческой и историко-лингвистической точек зрения рассматривается религиозно-просветительский труд Закирии бин Ибрагима «Мухтасар ‘Илм-и Ҳал», изданный в Казани в 1911 г. для казахской мусульманской аудитории. Язык произведения определяется не как строгая норма классического чагатайского языка, а как общетюркская письменная традиция на чагатайской основе, включающая элементы татарского печатного языка и местной казахской лексики. Анализируются понятия дин, миллет, шариат, и‘тикад, мазхаб, а также тюркские названия времени молитв: ایرته (irte), اوله (öylä), ايکندی (ikindi), آقشام (aqşam), یاستو / یاستی (yastu / jası). *Цель и задачи.* Цель работы – выявить структурно-семантические особенности религиозной терминологии «Мухтасар ‘Илм-и Ҳал» и показать механизмы ее адаптации к языковому сознанию казахской мусульманской аудитории. Оригинальные формы терминов унифицируются, транслитерируются и сопоставляются с современными казахскими эквивалентами; классические исламские понятия сравниваются с определениями ал-Джурджани, ат-Тафтазани и ал-Газали, а тюркские названия времени – с материалами Махмуда Кашгари, Клаусона и А. Зенгин. *Материалы и методы.* Основным источником исследования послужил оригинальный текст труда Закирии бин Ергали аль-Ахмади аль-Букеи «Мухтасар ‘Илм-и Ҳал», изданного в Казани в 1911 году. Для выявления семантических особенностей и исторической преемственности религиозных терминов применялись текстологический, источниковедческий и сравнительно-исторический методы анализа. *Результаты.* Установлено, что терминологическая система произведения формировалась не посредством механического перевода арабской лексики, а через сочетание общетюркской письменной традиции и понятных местной аудитории названий времени. Связь категорий «верить» и «делать» с теорией макасид аш-шари‘а рассматривается исключительно как сравнительно-герменевтическая интерпретация, а не как доказательство прямой текстовой зависимости. Исторические формы, современные эквиваленты и семантические функции основных терминов систематизированы в сравнительной таблице. *Выводы.* «Мухтасар ‘Илм-и Ҳал» является важным печатным источником для изучения передачи исламских понятий посредством тюркской письменной традиции и местного языкового сознания в казахской религиозно-просветительской среде начала XX века. Исследование на конкретном терминологическом материале выявляет взаимодействие чагатайского, татарского и казахского языковых слоев.

Ключевые слова: религиозная терминология, казахские просветители, Закирия бин Ибрахим, «Мухтасар ‘Илм-и Ҳал», иман, шариат, исламское образование.

Благодарности. Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования при поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Рукописное наследие Казахстана: регистрация, реставрация, научная каталогизация, оцифровка и комплексное кодикологическое исследование» (ИРН BR28712621).

Для цитирования: Касымхан К., Кайрат К., Нұржанбек Н., Религиозные термины чагатайской письменной традиции в трудах казахских просветителей (на основе произведения Закирии бин Ергали аль-Ахмади аль-Букеи «Мухтасар ‘Илм-и Ҳал») // Отан тарихы. Т. 29. № 3. С. 1143–1155. [на казахском]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_3_1143-1155

RELIGIOUS TERMS OF THE CHAGATAI WRITTEN TRADITION IN KAZAKH ENLIGHTENMENT LITERATURE (BASED ON ZAKARIYĀ BIN ERGHĀLĪ AL-AḤMADĪ AL-BŪKAYĪ’S “MUKHTAŞAR ‘ILM-I ḤĀL”)

Kurmanbek Kasymkhan¹, Kairat Kaipolla^{2*}, Nursana Nurzhanbek³

¹Islamic Research Institute of the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan
(16/1 Pushkin St., 050016 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Researcher

<https://orcid.org/0009-0008-0072-1832> E-mail: qqasymhan@gmail.com

²Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Oriental Studies
(71 Al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
PhD student Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Eurasian Research Institute
(48 Mametova St., 050004 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Researcher

<https://orcid.org/0009-0003-4638-7677> E-mail: qayrekeqay@gmail.com, k.kaipolla@ayu.edu.kz

* Corresponding author

³RSE “Gylym Ordasy”, Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the RK (28 Shevchenko St., Almaty 050010, Republic of Kazakhstan)

Researcher

<https://orcid.org/0009-0000-2777-6616> E-mail: nurjanbek.nursana@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2026

© Kasymkhan K., Kaipolla K., Nurzhanbek N., 2026

Abstract. *Introduction.* This article examines Zakariya bin Ibrahim’s Mukhtaşar ‘Ilm-i Hāl, a religious-educational work printed in Kazan in 1911 for a Kazakh Muslim readership, from textual, source-critical, and historical-linguistic perspectives. Rather than treating its language as a strict continuation of classical Chagatai, the study describes it as a common Turkic written idiom based on the Chagatai written tradition and containing features of Tatar print language and local Kazakh vocabulary. The analysis focuses on the concepts dīn, millat, sharī‘a, i‘tiqād, and madhhab, as well as the Turkic names of prayer times ایرته (irte), اوله (öylä), ایکندی (ikindi), آقشام (aqşam), and یاستو / جاسی (yastu / jası). *Aim and objectives.* The study aims to identify the structural and semantic features of the religious terminology of Mukhtaşar ‘Ilm-i Hāl and to explain how it was adapted for Kazakh Muslim readers. Original Arabic-script forms are standardized, transliterated, and compared with modern Kazakh equivalents; classical Islamic concepts are discussed comparatively with definitions in al-Jurjānī, al-Taftāzānī, and al-Ghazālī, while Turkic time terms are compared with evidence from Maḥmūd al-Kāshgharī, Clauson, and Aslı Zengin. *Materials and methods.* The primary source of the study was the original text of Zakariyā bin Erghālī al-Aḥmadī al-Būkayī’s *Mukhtaşar ‘Ilm-i Hāl*, published in Kazan in 1911. Textual, source-critical, and comparative-historical methods were applied to identify the semantic features and historical continuity of the religious terminology. *Results.* The analysis shows that the work does not simply translate Arabic religious vocabulary mechanically; rather, it combines the common Turkic written tradition with familiar local concepts of time. The relationship between the categories “to believe” and “to do” and maqāşid al-sharī‘a is explicitly treated as a comparative-hermeneutic interpretation rather than evidence of direct textual dependence. The historical forms, modern equivalents, and semantic functions of the principal terms are systematized in a comparative table. *Conclusion.* Mukhtaşar ‘Ilm-i Hāl is an important printed source for understanding how Islamic concepts were transmitted through the Turkic written tradition and local linguistic consciousness in early twentieth-century Kazakh religious education. The study demonstrates the interaction of Chagatai, Tatar, and Kazakh linguistic layers through concrete terminological evidence.

Keywords: religious terminology, Kazakh Enlightenment thinkers, Zakariyā bin Erghālī al-Aḥmadī al-Būkayī’s, ‘Ilm-i Hāl, faith (īmān), sharī‘a, Islamic education.

Acknowledgements: This article was prepared within the framework of the program-targeted funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, entitled “The Manuscript Heritage of Kazakhstan: Registration, Restoration, Scientific Cataloguing, Digitization, and Comprehensive Codicological Research” (IRN BR28712621).

For citation: Kasymkhan K., Kaipolla K., Nurzhanbek N. Analysis of Religious Terminology in the Works of Kazakh Enlightenment Thinkers (Based on Zakariyā bin Erghālī al-Aḥmadī al-Būkayī’s “Mukhtaşar ‘Ilm-i Hāl”) // Otan tarihy. Vol. 29. No. 3. Pp. 1143–1155. [in Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_3_1143-1155

Кіріспе. XX ғасырдың басында қазақ қоғамында діни-ағартушылық әдебиет маңызды рөл атқарды. Сол дәуірде қазақ мұсылман қоғамының рухани дамуы мен білімін жетілдіруге арналған түрлі еңбектер жарық көрді. Осындай еңбектердің ішінде Зәкәрия бин Ерғали әл-Ахмәди әл-Бөкейидің 1911 жылы Қазанда басылған «Мұхтасар илм-и хал» шығармасы ерекше мәнге ие. Бұл еңбек қазақ оқырманына арналған діни-ағартушылық бағыттағы маңызды дерек көзі болып, сол кездегі діни білім мен ағартушылық тәжірибені көрсетеді.

Бұл мақалада «шағатай тілі» атауы классикалық XV–XVI ғасырлардағы әдеби шағатай тілінің қатаң нормасын білдіретін тар мағынада емес, Қазан баспа ортасында XX ғасырдың басына дейін

жалғасқан ортақ түркілік жазба дәстүрді сипаттайтын шартты тарихи-лингвистикалық атау ретінде қолданылады. Зерттеліп отырған мәтінде шағатай жазба дәстүріне тән морфологиялық және лексикалық белгілермен қатар татар жазба тілі мен қазақтың жергілікті лексикалық қабаты қатар ұшырасады. Сондықтан «Мұхтасар илм-и хал» тілін шағатайлық негізі бар, қазақ-татар элементтері араласқан түркі жазба тілі ретінде сипаттау ғылыми тұрғыдан неғұрлым дәл. Осы мақаладағы «шағатай тіліндегі терминдер» тіркесі осы кең тарихи жазба дәстүр мағынасында қолданылады.

«Мұхтасар илм-и хал» еңбегіндегі діни терминология қазақ қоғамында діни-танымдық қызмет атқарған, негізгі ұғымдардың – иман, ислам, шарифат, парыз, уәжіп, сүннет, ораза, намаз сияқты терминдердің мәнін ашуға мүмкіндік береді. Бұл жұмыс тек сөздік сипаттағы талдау емес, ол қазақ ағартушыларының діни ойлау жүйесін, терминдердің қолданылу аясын және олардың халық арасындағы түсінікті қалыптастырудағы рөлін көрсетуге бағытталған.

Зерттеу барысында мәтіннің құрылымдық, тілдік және семантикалық ерекшеліктері қарастырылады, сондай-ақ қазақ ағартушыларының діни білім беру тәжірибесі мен тарихи контексті ескеріледі. Осы тұрғыдан алғанда, зерттеу қазақ мұсылман қоғамының діни сана мен білімін қалыптастыруда шағатай тіліндегі діни терминологияның ықпалын анықтауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, еңбекті жүйелі талдау қазақ ағартушылық дәстүр мен исламдық білім беру арасындағы сабақтастықты айқындауға мүмкіндік береді. Шағатай тіліндегі терминдер мен олардың қазақ тіліндегі аудармасы арқылы сол дәуірдің діни түсінігі мен ағартушылық әдістері көрінеді. Бұл тәсіл діни-ағартушылық әдебиетті тарихи, деректанулық және тілдік аспектілер бойынша жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді.

Ақырында, зерттеу қазақ діни-ағартушылық әдебиетінің маңызын айқындаумен қатар, ұлттық діни сана мен мәдени мұраның тарихи негіздерін түсінуге де септігін тигізеді. Мұндай талдау қазақ қоғамында исламдық білімнің қалыптасуы, діни терминологияның ғылыми тұрғыдан зерттелуі және мәдени мұра ретінде сақталуының мәнін көрсетеді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің негізгі дереккөзі ретінде Зәкәрия бин Ерғали әл-Ахмәди әл-Бөкейидің 1911 жылы Қазанда жарық көрген «Мұхтасар илм-и хал» еңбегі алынды. Еңбек XX ғасыр басындағы қазақ мұсылман қоғамында қолданылған діни терминдер мен ұғымдарды қамтитын маңызды жазба дерек болып табылады. Зерттеу барысында басылымның түпнұсқа мәтіні негізге алынып, ондағы діни терминдердің мағынасы, мәтіндік қолданысы және қазақ тіліндегі баламалары қарастырылды. Негізгі зерттеу нысаны ретінде иман, ислам, шарифат, парыз, уәжіп, сүннет, ораза, намаз және басқа да діни ұғымдар алынды.

Зерттеу мәтінтанулық, деректанулық және салыстырмалы-тарихи талдау әдістеріне негізделді. Мәтінтанулық талдау арқылы еңбектегі діни терминдер анықталып, олардың семантикалық ерекшеліктері мен контекстік қолданысы сараланды. Шағатай жазба дәстүріндегі терминдердің қазіргі қазақ тіліндегі баламалары анықталып, олардың мағыналық сабақтастығы қарастырылды.

Салыстырмалы талдау барысында «Мұхтасар илм-и хал» мәтініндегі діни ұғымдар қазақ ағартушыларының еңбектерінде кездесетін терминдермен салыстырылып, олардың ортақ және ерекшеленетін белгілері айқындалды. Бұл әдіс діни терминологияның тарихи қалыптасуы мен қазақ мұсылмандық жазба дәстүріндегі даму ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді.

Деректанулық талдау еңбектің тарихи және діни мазмұнын, терминдердің сол кезеңдегі қазақ қоғамындағы қолданысын және діни-ағартушылық қызметін анықтауға бағытталды. Сонымен қатар терминдердің мәтіндегі қолданыс жиілігі мен қызметі сандық және сапалық тұрғыдан қарастырылды. Осы әдістердің кешенді қолданылуы «Мұхтасар илм-и хал» еңбегінің XX ғасыр басындағы қазақ діни-ағартушылық ойы мен діни терминологиясын зерттеудегі деректік маңызын айқындауға мүмкіндік береді.

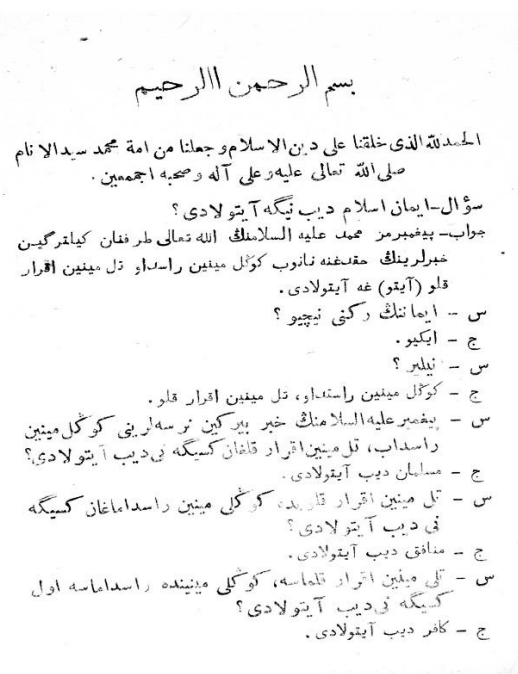
Талқылау. Зерттеліп отырған мәтіннің тілдік табиғатын анықтауда оны бір ғана ұлттық әдеби тілдің шеңберіне енгізу жеткіліксіз. XX ғасыр басындағы Қазан басылымдары ортақ түркілік жазба дәстүр, татар баспа тілі және қазақтың жергілікті лексикалық қолданыстары тоғысқан кеңістікте қалыптасты. «Мұхтасар илм-и хал» мәтініндегі араб-парсы діни терминдерімен қатар ирте, өйле, екінді, ақшам, ясту тәрізді түркілік уақыт атауларының қолданылуы осы аралас сипатты көрсетеді. Сондықтан мақалада «шағатай» атауы тарихи жазба дәстүрді білдіретін кең мағынада қолданылып, нақты тілдік материал шағатайлық, татарлық және қазақтық қабаттардың өзара ықпалы тұрғысынан талданады. Бұл ұстаным терминдердің этимологиясын ғана емес, олардың қазақ мұсылман қауымына бейімделу қызметін да ажыратуға мүмкіндік береді.

Нәтижелер. XX ғасырдың басы қазақ қоғамы үшін діни-ағартушылық ойдың жаңа кезеңге аяқ басқан дәуірі болды. Осы кезеңде Қазан, Орынбор, Уфа баспаларында жарық көрген илм-и хал түріндегі оқулықтар қазақ мұсылмандарының діни сауатын арттыруда маңызды рөл атқарды. Солардың қатарында 1911 жылы Қазан қаласында басылып шыққан Зәкәрия бин Ерғали әл-Ахмәди әл-Бөкейдің «Мұхтасар илм-и хал» атты еңбегі ерекше мәнге ие. Бұл еңбек – ханафи мәзһабы мен әһлү сүннет уәл-жамағат сенімін негіз ете отырып, қарапайым халыққа иман мен ғибадат ілімін түсінікті тілмен жеткізуді мақсат еткен діни-ағартушылық туынды.

Зәкәрия бин Ерғали әл-Ахмәди әл-Бөкейдің 1911 жылы Қазан қаласында жарық көрген «Мұхтасар илм-и хал» еңбегі құрылымдық жағынан сұрақ-жауап (катехизистік) әдіспен жазылған. Бұл әдіс сол кезеңдегі медреселік оқыту дәстүріне тән болып, діни білімді қарапайым халыққа, әсіресе жас шәкірттерге жүйелі әрі түсінікті түрде қазақи стилде жеткізуді мақсат еткен.

Еңбекте қолданылған сұрақ-жауап формасы діни терминдерді жаттап қана қоюға емес, олардың мағынасын саналы түрде ұғынуға бағытталған. Мәселен, кітаптың алғашқы бөлімінде **дін** (دين), **миллет** (ملت) және **шариғат** (شریعة) атауларын тілдік тұрғыда қысқа, бірақ мазмұны терең, классикалық ислам ғылымына сай анықтамалармен берілген. Бұл анықтамалар исламдық дүниетанымдағы сенім мен амалдың арақатынасын нақты ажыратуға мүмкіндік береді.

Сұрау және жауап түрінде берілген Дін және миллет ұғымдары (دين و ملت) деген тақырыппен беріліп, шығарма мәтінінде бұл ұғым былай анықталады:

Сурет 1. «№1401 қорап», 3-бет

Бұл жердегі мәтіндегі «نانوی تئیسندی» («нану тийиси») тіркесі дін мен миллет ұғымдарының назарий (теориялық) деңгейде, яғни сенімге қатысты үкімдерді білдіретінін көрсетеді. Ал шариғат ұғымы амалий деңгейде іске асатын, іс-әрекет жүйесін қамтиды. Демек, бұл тіркес ақыл таразысынан өткен танымдық, сенімдік, ақидаға қонымды деңгей мағынасын білдіреді. Ал қазіргі тілмен анықтама берер болсақ: Дін және миллет ұғымдарының арақатынасын классикалық ислам терминологиясы аясында қарастырғанда, әл-Журжанидің *Kitāb al-Ta'rifāt* («Анықтамалар кітабы») еңбегіндегі тұжырым ерекше назар аудартады. Ол дінді: «الدین وضع إلهي يدعو أصحاب العقول إلى قبول ما هو عند الرسول», яғни Әл-Журжани дінді «ақыл иелерін Пайғамбар жеткізген ақиқатты қабылдауға шақыратын иләһи жүйе» деп анықтайды [al-Jurjānī, 1938: 294]. Сонымен бірге әл-Журжани дін, миллет және мәзһабтың мәндік негізі ортақ болғанымен, олардың атаулары қолданылу қырына қарай ерекшеленетінін көрсетеді: шариғат бағыну тұрғысынан *dīn*, адамдарды біріктіру тұрғысынан *миллет*, ал оған жүгіну тұрғысынан *мәзһаб* деп аталады [al-Jurjānī, 1938: 294]. Әл-Журжанидің бұл анықтамасы сіз талдап отырған «Мұхтасар илм-и хал» мәтініндегі дін – миллет – шариғат – мәзһаб ұғымдарының өзара мағыналық байланысын түсіндіруге теориялық негіз береді.

Са'д әд-Дин ат-Тафтазани *Sharḥ al-'Aqā'id al-Nasafiyya* еңбегінде ислам сенімінің негізгі мәселелерін жүйелі кәламдық тұрғыдан талдайды. Осы еңбектің мазмұндық жүйесі сенімге қатысты мәселелердің исламдық білім құрылымындағы негізгі орнын көрсетеді. Сондықтан «Мұхтасар илм-и хал» мәтініндегі діннің сенімдік мазмұнын ақидамен байланыстыруды матуриди-ханафи ғылыми дәстүрімен сабақтастықта қарастыруға болады [al-Taftāzānī, 2017: 55]. Бұл сабақтастық Зәкәрия бин Ерғали әл-Ахмәди әл-Бөкейидің ат-Тафтазани еңбегіне тікелей сүйенгенін білдірмейді; ол зерттеу аясында жүргізілген салыстырмалы-теологиялық талдау нәтижесінде анықталған мазмұндық параллель ретінде қарастырылады.

Ал миллет ұғымы Құранда көбіне «милләт Ибраһим» (Ибраһимнің жолы) тіркесі арқылы ортақ сенім жүйесін ұстанушылардың қауымдық бірлігін білдіреді. Қазақ даласында бұл термин XX ғасырға дейін діни қауым, үмбет мағынасында қолданылған.

Демек, дәстүрлі таным аясында дін ұғымы иләһи негізге сүйенген, теориялық-назариялық жүйені білдірсе, миллет ұғымы сол діни дүниетанымға табан тіреген қауымдық-әлеуметтік құрылымды, рухани тұтастықты қамтамасыз ететін берік қоғамдық негізді сипаттайтын терминологиялық жұп ретінде қалыптасқанын осы шығарманың стилінен көруге болады.

Сонымен қатар сұрақ-жауап үлгісінде берілген шарифат (شریعة) ұғымы шығарма мәтінінде мынадай түрде түсіндірілген:

شریعت
س - شریعت دین ذاتی آیتولادی ؟
ج - اسدیوی تیسدی بولغان الله تالی نکی حکم دیرینه آیتولادی .

Сурет 2. «№1401 қорап», 3- бет

Қазақ тілінде бұл тұжырым:

Сұрақ: Шарифат деп не затқа айтылады?

Жауап: Істеу тиісті болған Алла Тағаланың үкімдеріне айтылады, – деп берілген.

Яғни, мұндағы «اسدیوی تیسدی» («*isteyi tuic*») тіркесі шарифаттың теориялық-назариялық жүйе аясында бекітілгенін, әрі оның қауымдық-әлеуметтік іс-әрекеттерге тікелей бағытталғанын білдіреді. Бұл ұғым адам баласының амалдарына, тәжірибесіне және күнделікті өміріне қатысты орындауға міндетті деп танылған Алла Тағаланың үкімдер жүйесін сипаттайды.

Осы анықтама шарифатты діни-құқықтық норма ретінде айқындап, оның жеке тұлғаның іс-әрекеті мен қоғамдық өмірді реттеудегі міндеттеуші, нормативтік сипатын қарапайым әрі ұғынықты тілмен жеткізеді.

Шарифат ұғымы шығармада сенімнің практикалық жүзеге асуымен байланыстырылады. Автор оны «істеу тиісті» деген тіркес арқылы сипаттап, адамның орындауға тиіс діни міндеттерінің жиынтығы ретінде түсіндіреді. Мұндай жіктеу ислам құқық теориясындағы адамның іс-әрекетіне қатысты шарифи үкімдерді зерттеу дәстүрімен мазмұндық сабақтастық танытады. Әл-Ғазалидің *al-Mustasfā min 'Ilm al-Uṣūl* еңбегінде шарифи үкім адамның іс-әрекетімен байланыста қарастырылып, «үкім – шарифат үндеуінің міндетті тұлғалардың іс-әрекеттеріне қатысты болуы» (*al-ḥukm 'indanā 'ibāratun 'an khiṭāb al-shar' idhā ta 'allaqa bi-af'āl al-mukallaḥin*) деп анықталады [al-Ghazālī, 1993: 45]. Осы тұрғыдан алғанда, «Мұхтасар илм-и хал» еңбегіндегі шарифат анықтамасы классикалық ханафи-матуриди дәстүрге мазмұндық тұрғыдан сабақтас болып, дін (дин), миллет және шарифат ұғымдары исламдық ілім жүйесі тұрғысынан өзара өзектес, бірақ қызметтік тұрғыдан сараланған базалық категориялары ретінде ұсынылады. Автор бұл ұғымдарды өзара алмастырылатын түсініктер ретінде емес, ислам ойындағы сенім (اعتقاد) мен (عمل) категорияларының арақатынасын айқындау үшін методологиялық тұрғыдан жүйелі түрде қолданады.

Еңбектегі мәтіндік деректерге сүйенсек, «дин» және «миллет» ұғымдарының семантикалық аясы ең алдымен ақидамен тікелей байланыста екенін көруге болады. Сондай-ақ классикалық калам әдебиетінде дін көбіне адамның жүрегімен қабылдап, ақылымен тиянақтайтын иләһи ақиқаттар жүйесі ретінде айқындалтындығын еске алсақ бұл шығармада автор дінді ақида ғылымының негізгі зерттеу объектісі ретінде көрсетеді. Ал миллет сол ақидалық сенімнің әлеуметтік және тарихи қауымдастықпен байланысқан формасы ретінде көрсете білген. Бұл ұстаным әл-Журжани, ат-

Тафтазани және әл-Ғазали сынды классикалық ғалымдардың анықтамаларымен мен Абай, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы сынды ойшылдардың руханиятымен толық үйлеседі. Ал шариғат ұғымын шығармада сенімнің практикалық өлшемі ретінде ерекшеленіп «істеу тиісті» (اسدو تييسدى) деген тіркес арқылы сипаттай отырып, оны орындауға міндеттелген діни-құқықтық үкімдер жүйесі ретінде түсіндіреді. Бұл анықтама шариғаттың тек теориялық қағидалар жиынтығы емес, нақты амалдар мен әрекеттерге бағытталған рухани жүйе екенін көрсетеді.

Осылайша, «Мұхтасар илм-и хал» еңбегінде ұсынылған дін-миллет және шариғат арасындағы ұғымдық жіктеу әллі сүннет уәл-жамағатадағы иман – ислам дихотомиясының нақты көрінісі ретінде бағаланады. Мұнда иман, дін және миллет категориялары арқылы сенімдік негізді қалыптастырса, шариғат арқылы сол сенімнің амалдық өрісін реттейді. Бұл үлгі сенім мен амалды бір-бірінен ажыратпай, біртұтас жүйе ретінде ұсынуымен ерекшеленеді.

Зәкәрия бин Ерғали әл-Ахмәди әл-Бөкейидің «Мұхтасар илм-и хал» еңбегінде қолданылған «нану тийиси» (نانوى تييسدى) және «істеу тиісті» (اسدو تييسدى) тіркестері сенімдік және амалдық өлшемдерді өзара сабақтастықта ұғындыруға мүмкіндік береді. Бұл жіктеуді мақасид аш-шариға теориясымен тікелей тарихи ықпал немесе автордың саналы түрде қолданған теориясы ретінде көрсетуге мәтіннің өзінде жеткілікті дәлел жоқ. Дегенмен салыстырмалы-герменевтикалық тұрғыдан «нану» мен «істеу» категорияларының арақатынасын шариғаттың сенім мен амалды үйлестіретін мақсаттық құрылымымен мазмұндық сабақтастықта қарастыруға болады. Сондықтан мақасидпен байланыс осы зерттеудегі авторлық салыстырмалы интерпретация ретінде ұсынылады.

Осы салыстырмалы интерпретация шеңберінде «нану» категориясын дінді сақтау (ḥifẓ al-dīn) және сенімдік тұтастықпен, ал «істеу» категориясын адамның амалдық өмірін реттейтін шариғи нормалармен байланыстыра талдауға болады. Мұндай салыстыру «Мұхтасар илм-и хал» мәтінінің өзіндік терминологиялық құрылымын кейін қалыптасқан теориялық үлгіге телу емес, сенім мен амалдың функционалдық арақатынасын түсіндіруге арналған аналитикалық тәсіл болып табылады.

Дін, миллет және шариғат ұғымдарынан кейін автор (اعتقاده مذهب، عملده مذهب) Сенімде (ақидада) мәзһаб, амал-тәжірибеде мәзһаб деген тақырыппен шығарма мәтінін былай анықтайды:

اعتقاده مذهب، عملده مذهب

س - اعتقاده مذهبكم؟

ج - اعتقاده مذهبهم اهل السنة والجماعة منهبي.

س - عملده مذهبكم؟

ج - عملده مذهبهم امام ابوحنيفة منهبي.

Сурет 3. «№1401 қорап», 3-бет

Сұрақ: Иғтиқадде (Сенімде) мәзһабың кім?

Жауап: Иғтиқадде (Сенімде) мәзһабым – Әллі сүннет уәл-жамағат мәзһабы. Яғни, сенім мен амал арасындағы шариғат үкімдері мен діни нормалардың түпкі мақсатын толық түсіндіргеннен кейін, сол мақсатқа жетуде ұстану міндетті болған «اعتقاده مذهب» қағидасы сенім саласында ұстанылатын мәзһабты айқындап береді. Бұл ұғым мәтінде Әллі сүннет уәл-жамағат негізінде анықталады. Аталған тұжырым исламдық калам дәстүрінде сенімнің теориялық-назариялық жүйеге жататынын көрсетеді.

Сондай-ақ автордың «нану тийиси» (نانوى تييسدى) тіркесіне мағыналық тұрғыдан сабақтас келетін «اعتقاده مذهب» ұғымы адамның сенім жүйесінде сеніп қана қоймай, қалай және қандай жолмен сенуі керектігін анықтайтын нұсқаулық қызметін атқарады. Бұл қағида адамның жүрегі мен ақылы арқылы қалыптасқан нұрлы сенім жүйесінің белгілі бір әдіснамалық бағдармен дамуын көздейді. Яғни сенім – ішкі дүниелік қабылдау, иләһи ақиқаттарды растау және дүниетанымдық бағдар қалыптастыру үдерісі ретінде көлденең көк аттыға еру емес, нақты діни-ғылыми дәстүр мен танымдық жол болып қалыптасқан Әллі сүннет уәл-жамағат аясында жүзеге асатынын аңғартады.

Әллі сүннет уәл-жамағат аясындағы бұл сенімдік жүйе матуриди калам дәстүрімен сабақтас. Матуриди ақидасында ақыл мен нақылды үйлесімді қолдану, сенімді дәлелдік тұрғыдан негіздеу

маңызды орын алады. Осы тұрғыдан алғанда, «اعتقاده مذهب» ұғымы жай конфессиялық таңдау ғана емес, адамның сенімдік бағдарын айқындайтын теориялық ұстаным ретінде ұсынылады.

Демек, «Мұхтасар илм-и хал» мәтінінде ақида саласында әһлі сүннет уәл-жамағат (матуриди) сенім жүйесін ұстану – дін мен миллет ұғымдарының сенімдік мазмұнын айқындап, кейінгі амалдық-құқықтық жүйе болып табылатын шариғаттың дұрыс түсінілуіне методологиялық негіз қалайды. Бұл тәсіл сенім мен амалды бір-бірінен ажыратпай, бірақ әрқайсысын өз ғылыми саласына сай жүйелейтін классикалық ханафи–матуриди дүниетанымының айқын көрінісі болып табылады.

Ғибадатқа және намаз уақыттарына қатысты терминдер

«Мұхтасар илм-и хал» еңбегінде ғибадатқа қатысты терминдер жүйесі сұрақ-жауап үлгісінде, жергілікті халықтың тілдік санасына бейімделе отырып берілген. Соның ішінде намазға қатысты бөлімде бес уақыт намаздың атаулары былайша көрсетіледі:

صلوة - نماز

- س - برکونده نیچه نماز فرض ؟
- ج - برکونده بیس وقت نماز اوقو فرض .
- س - نماز دك فرضدغه دلیل نی ؟
- ج - «اقیموا الصلوة» دیگین آیت
- س - یس وقت نماز دك آتداری نی ؟

Сурет 4. «№1401 қорап », 15-бет

- ج - ایرته نمازی، او یله (بیسن) نمازی ، ایکندی نمازی آقشام
- نمازی، یاستو (جاصی) نمازی.

Сурет 5. «№1401 қорап », 3-бет

Бұл атаулар тек тұрмыстық қолданыс емес, мазмұндық тұрғыдан классикалық арабша фикһ терминдерінің мағыналық баламасы болып табылады. Оларды жеке-жеке талдау қазақ даласындағы ислам терминологиясының қалыптасу тетігін айқын көрсетеді.

Демек, намазға қатысты бөлімде бес уақыт намаздың атаулары ایرте «ирте», او یله «өйлә», ایکندی «екінді», آقشام «ақшам», جاصی / یاستو «ясту / жасы» тұлғаларымен беріліп, сол кезеңдегі жергілікті халықтың түсінігіне жақын, күнделікті қолданыста орныққан нұсқалар ретінде ұсынылған. Терминологиялық тұрғыдан араб тіліндегі түпнұсқа атаулар қолданылмағанымен, олардың уақыттық және шариғи мазмұны сақталған. «نمازی ایرته» (irte namāzı) тіркесіндегі ایرте (irte) сөзі «таңертең», «таң алдындағы мезгіл» мағынасын білдіреді. Бұл лексема түркі тілдерінің тарихи лексикалық қорында ертеден қолданылған мезгіл атауларының бірі. Клаусон erte сөзінің бастапқы мағынасын «ерте таң» (the early morning) деп көрсетіп, оның кейінгі кезеңдерде «ертең» және «бұрын, ертеректе» тәрізді мағыналарда да жұмсалғанын атап өтеді [Clauson, 1972: 202–203]. «Мұхтасар илм-и хал» мәтініндегі ایرте формасы осы тарихи-семантикалық негізбен сабақтасып, таңғы мезгілді, нақты контексте таң намазының уақытын білдіреді.

او یله (öylä / öyle) атауы түркі тілдерінің тарихи лексикалық қабатында күннің орта тұсын білдіретін мезгіл атауларымен сабақтас. Махмұт Қашқаридың Dīwān Lughāt al-Turk еңбегінде أُولَا (öyle) сөзі الظُّهْر بِالْعُرِّيَّةِ деп түсіндіріліп, оғыз тілінде «түскі уақыт, күн ортасы» мағынасында қолданылғаны көрсетіледі [Kaşgarlı Mahmud, 1985: I, 113]. А. Зенгин Қарахан дәуірі мәтіндеріндегі уақыт атауларын салыстырмалы тұрғыдан қарастыра отырып, Dīwān Lughāt al-Turk-тегі öyle тұлғасының «оғыз тіліндегі түскі мезгіл (ögle vakti)» мағынасын білдіретінін атап көрсетеді; сонымен қатар Қашқари шығыл тілінде осы ұғымның күн орту тұлғасымен берілгенін көрсеткенін айтады [Zengin, 2022: 1250; Ercilasun, Akkoyunlu, 2018: 55, 62]. Зенгин келтірген деректер бойынша, күн орту тіркесі İrk Bitig және Türkische Turfan Texte VII тәрізді көне түркі жазба ескерткіштерінде де «түскі мезгіл» мағынасында жұмсалған [Zengin, 2022: 1250–1251; Clauson, 1972: 204]. Осы тарихи деректер кейінгі түркі тілдеріндегі öylä, öyle, ögle тұлғаларының көне түркілік уақыт атаулары жүйесімен сабақтастығын көрсетеді.

Осы тұрғыдан «Мұхтасар илм-и хал» мәтініндегі *اوليه* (*öylä*) формасын кездейсоқ жергілікті қолданыс емес, түркі жазба дәстүрінде ертеден орныққан күн ортасы атауының кейінгі тарихи жалғасы ретінде қарастыруға болады. Зерттеліп отырған мәтінде бұл лексема жалпы мезгіл атауынан діни-терминологиялық қызметке ауысып, *اوليه* (*бисс*) *اوليه* (*öylä [besin] namāzı*) тіркесінде бесін намазының уақытын білдіреді. Оның уақыттық мазмұны күннің меридианнан ауып, зәуалдан кейінгі мезгілдің басталуымен байланысты және осы тұрғыдан араб тіліндегі *صلاة الظهر* (*ṣalāt al-ẓuhr*) атауының түркілік функционалдық баламасы қызметін атқарады. Араб тіліндегі *الظهر* (*al-ẓuhr*) атауы да күннің орта тұсындағы айқын уақыт межесімен байланысты. Сондықтан мәтіндегі *اوليه* формасының қолданылуы арабша діни терминнің сөзбе-сөз аудармасы емес, оның уақыттық-семантикалық мазмұнын түркілік мезгіл атауы арқылы жеткізудің бір үлгісі ретінде бағалануы тиіс.

Бұл семантикалық сабақтастық қазақ тіліндегі «бесін» атауынан да байқалады. Қазақтың дәстүрлі уақыт межелу жүйесінде «бесін» күннің түстен ауып, еңкейе бастаған кезеңімен байланысты мезгіл атауы ретінде қалыптасып, исламдық қолданыста *ẓuhr* намазының атауына айналған. Осылайша, «Мұхтасар илм-и хал» мәтініндегі *اوليه* (*бисс*) *اوليه* тіркесі діни уақыт пен дәстүрлі түркілік уақыт межелу жүйесінің өзара тоғысуын көрсетеді. Мұнда шариғатта белгіленген ғибадат мезгілі жергілікті тілдік ортаға дайын арабша атауды механикалық түрде көшіру арқылы емес, халыққа бұрыннан таныс уақыт атаулары арқылы түсіндірілген. Бұл құбылыс исламдық терминологияның жергілікті тілдік-мәдени ортаға бейімделу тетігін айқындап, діни ұғымдардың түркі-қазақ дүниетанымындағы дәстүрлі уақыт межелу жүйесімен семантикалық тұрғыдан ұштасқанын көрсетеді.

ایکندی (*ikindi / ekindi*) лексемасы да Қашқари сөздігінде тікелей тіркелген. *Dīwān Lughāt al-Türk*-те бұл сөз әрі «екінші», әрі арнайы түрде «екінді намазы» мағынасында кездеседі. Клаусон *ekkinti* тұлғасын *ekki* «екі» сан есімінің көне реттік формасымен байланыстырып, оның бастапқы «екінші» мағынасынан «күннің екінші жартысы», кейін «екінді намазы» деген уақыттық-діни мағынаға маманданғанын көрсетеді [Clauson, 1972: 111]. Демек, «Мұхтасар илм-и хал» мәтініндегі *ایکندی* атауы көне түркілік лексикалық сабақтастықты сақтаған діни-уақыттық термин болып табылады.

آقشام (*aqşam / axşam*) сөзі де Қашқарида тікелей кездесіп, «ақшам, күннің бататын мезгілі» деп түсіндіріледі. Клаусон *axşam* лексемасын ықтимал соғды тілінен енген сөз ретінде қарастырып, оның «evening» мағынасын көрсетеді [Clauson, 1972: 96]. Сондықтан «Мұхтасар илм-и хал»-дағы *آقشام* формасын Қарахан дәуірінен бастап қуәландырылған тарихи уақыт атауының кейінгі түркі жазба дәстүріндегі жалғасы ретінде бағалауға болады. Осы арқылы исламдық терминнің ұлттық уақыттық таным жүйесіне толық интеграцияланғаны айқын аңғарылады.

ياستو / جاسی (*yastu / jasi*) формасы «Мұхтасар илм-и хал» мәтінінде түнгі ғибадат мезгілін, яғни құптан намазының уақытын білдіретін түркілік атау ретінде қолданылған. Бұл атаудың тарихи-семантикалық негізін түркі жазба дәстүріндегі «жатар уақыт, жататын мезгіл» ұғымымен сабақтастыра қарастыруға болады. Махмұт Қашқаридың *Dīwānu Lugāti't-Türk* еңбегінде *yatğashık ugrı* тіркесі «жатар уақыт, құптан уақыты» (*yatsı vakti*) мағынасында тіркелген [Ercilasun, Akkoynlu, 2018: 372]. А. Зенгин Қарахан дәуіріндегі уақыт атауларын талдай отырып, *yatğashık ugrı* қолданысының *Dīwānu Lugāti't-Türk* мәтінінде ғана кездесетінін және «құптан уақыты» мағынасын білдіретінін атап көрсетеді [Zengin, 2022: 1253]. Бұл дерек кейінгі түркі тілдеріндегі *yastu / yatsı* тәрізді тұлғалардың «жатар уақыт» семантикасымен тарихи сабақтастығын салыстырмалы тұрғыдан қарастыруға мүмкіндік береді.

Осы тұрғыдан «Мұхтасар илм-и хал» мәтініндегі *ياستو / جاسی* тұлғасын «қараңғылық», «тыныштық» немесе «түнгі байсалдылық» ұғымдарымен тікелей байланыстырудан гөрі, адамдардың жататын мезгілін білдіретін тарихи түркілік уақыт атауының діни-терминологиялық қызметке ауысқан формасы ретінде түсіндіру ғылыми тұрғыдан негіздірек. Мәтінде бұл атау араб тіліндегі *صلاة العشاء* (*ṣalāt al-‘ishā’*) терминінің сөзбе-сөз аудармасы емес, оның уақыттық мазмұнын түркілік мезгіл атауы арқылы жеткізетін функционалдық балама ретінде қызмет етеді. Демек, *ياستو / جاسی* қолданысы исламдық ғибадат уақытының жергілікті түркілік уақыт межелу жүйесі арқылы терминденуінің бір көрінісі болып табылады.

Осы тұрғыда ясту намазы атауы шариғи уақыт межесін жергілікті түркілік мезгіл атауы арқылы түсіндірудің үлгісі ретінде көрінеді. Бұл қолданыс исламдық терминологияның жергілікті мәдени-тілдік ортаға бейімделу үдерісін көрсетеді.

Қорыта айтқанда терминологиялық талдау көрсеткендей, «Мұхтасар илм-и хал» еңбегінде бес уақыт намаз атаулары араб тіліндегі классикалық *fiqh* терминдерінен қол үзбей, бірақ тікелей

аударма жасамай, мағыналық балама, уақыттық сәйкестік және халықтық тілдік бейімдеу тәсілдері арқылы берілген. Бұл тәсіл ханафи фикһына тән әдіснамамен мазмұндық тұрғыдан үйлеседі және шарифат үкімдерін жергілікті мәдени-әлеуметтанымдық һәм тілдік ортаға сәтті енгізудің үлгісі ретінде бағаланады (кесте 1).

Демек, намаз атауларының қазақы нұсқада берілуі ислам ілімінің мазмұнын өзгерту емес, керісінше оның мәнін сақтай отырып, халықтық санада орнықтыруға бағытталған ғылыми-педагогикалық қадам болып табылады. Бұл құбылыс қазақ даласындағы дәстүрлі ислам терминологиясының қалыптасуында «Мұхтасар илм-и хал» еңбегінің маңызды рөл атқарғанын айқын көрсетеді.

XX ғасырдың басында жарық көрген Зәкәрия бин Ерғали әл-Ахмәди әл-Бөкейдің «Мұхтасар илм-и хал» еңбегі қазақ мұсылман қоғамындағы діни-ағартушылық әдебиеттің қалыптасу үрдісін айқындайтын маңызды дереккөз болып табылады. Бұл еңбек классикалық ислам ғылымдарында орныққан ақида мен фикһқа тән ұғымдық-терминологиялық жүйеге сүйеніп, иман, дін, миллет, шарифат секілді негізгі діни категорияларды әһлі сүннет уәл-жамағат, нақтырақ айтқанда ханафи–матуриди дәстүр аясында жүйелі түрде түсіндіреді.

Еңбектегі діни терминдер қазақ-түркі оқырманының тілдік және танымдық деңгейіне бейімделіп, классикалық арабша ұғымдар түркі-шағатайлық тілдік үлгі арқылы берілген. Сонымен қатар, сұрақ-жауап формасының қолданылуы мәтінге айқын дидактикалық сипат беріп, діни білімді жеңіл әрі жүйелі түрде меңгеруге мүмкіндік жасайды. Бұл тәсіл дінді теориялық тұрғыда ғана емес, практикалық-амалдық деңгейде ұғындыруды көздейді.

«Мұхтасар илм-и хал» еңбегінде дін, миллет және шарифат ұғымдары өзара сабақтастықта, бірақ қызметтік тұрғыдан жіктеліп ұсынылады. Дін мен миллет сенімдік негізді, яғни имани дүниетанымды қалыптастыратын ұғымдар ретінде қарастырылса, шарифат сол сенімнің амалдық-құқықтық өрісін реттейтін жүйе ретінде түсіндіріледі. Бұл үлгі иман мен амалды бір-бірінен ажыратпай, бірақ әрқайсысының ғылыми саласын айқындауымен ханафи–матуриди дүниетанымына тән методологиялық ұстанымды көрсетеді.

Осы тұрғыдан алғанда, «Мұхтасар илм-и хал» XX ғасыр басындағы қазақ ағартушылық ойында діни терминологияны тұрақтандырған, исламдық ұғымдарды ұлттық таныммен ұштастырған әрі сенім мен амалдың тұтастығын көрсеткен маңызды ғылыми-діни еңбек ретінде бағаланады.

Кесте – 1. Негізгі терминдердің салыстырмалы кестесі (авторлар құрастырған)

Мәтіндегі семантикалық қызметі	Қазіргі қазақша балама	Транслитерация	Түпнұсқа
Сенімге қатысты иләһи қағидалар жүйесі	дін	dīn	دين
Ортақ сенім негізіндегі қауымдық бірлік	миллет / діни қауым	millat	ملت
Амалға қатысты діни-құқықтық үкімдер жүйесі	шарифат	sharī‘a	شریعة
Ақидалық ұстаным, сенімдік бағдар	иғтиқад / сенім	i‘tiqād	اعتقاد
Сенімдік не амалдық ұстанымның әдіснамалық жолы	мәзһаб	madhhab	مذهب
Таңғы мезгіл; мәтінде таң намазының уақыттық атауы	ерте / таң	irte	ايرته
Күн ортасы, түскі мезгіл; мәтінде бесін намазының уақыттық атауы	өйлә / бесін	öylä / öyle	اويله
Түстен кейінгі мезгіл; мәтінде екінді намазының уақыттық атауы	екінді	ikindi / ekindi	ايكندی
Кешкі мезгіл, күн батқаннан кейінгі уақыт; мәтінде ақшам намазының атауы	ақшам	aqşam / axşam	آقشام
Жатар уақыт, түнгі мезгіл; діни қолданыста құптан намазының уақыты	ясту / жасы / құптан	yastu / jası	ياستو / جاسی

Қорытынды. Зерттеу барысында Зәкәрия бин Ерғали әл-Ахмәди әл-Бөкейдің 1911 жылы Қазан қаласында жарық көрген «Мұхтасар илм-и хал» еңбегіндегі діни терминологияның лексика-семантикалық ерекшеліктері, мәтіндік қызметі және қазақ мұсылмандық ортасындағы қолданыстық

сипаты кешенді түрде талданды. Зерттеу нәтижелері аталған еңбектің XX ғасыр басындағы қазақ даласындағы діни-ағартушылық әдебиеттің тілдік табиғатын, исламдық ұғымдардың түркілік жазба дәстүр арқылы берілу ерекшеліктерін және олардың жергілікті тілдік ортаға бейімделу үдерісін танытатын маңызды баспа дереккөздердің бірі екенін көрсетті.

Мәтінтанулық және салыстырмалы талдау нәтижесінде еңбектің тілін классикалық шағатай тілінің тікелей әрі біртекті жалғасы ретінде сипаттаудан гөрі, шағатай жазба дәстүріне негізделген, татар баспа тілінің элементтері мен қазақтың жергілікті лексикалық қабаты тоғысқан ортақ түркілік жазба тілдің көрінісі ретінде қарастыру ғылыми тұрғыдан неғұрлым негізді екені айқындалды. Мұндай тілдік сипат XX ғасыр басындағы қазақ мұсылмандық жазба мәдениетінде бірнеше тілдік қабаттың қатар қызмет еткенін және діни білімді жеткізуде бұрыннан қалыптасқан ортақ түркілік жазба дәстүрдің әлеуеті сақталғанын аңғартады.

Зерттеу барысында мәтіндегі дін, миллет, шарифат, иғтиқад, мәзһаб тәрізді негізгі діни ұғымдардың семантикалық және қызметтік арақатынасы нақтыланды. Аталған терминдердің мәтінде бірінің орнына бірі қолданылатын мағыналас атаулар емес, исламдық дүниетанымның өзара сабақтас, бірақ мазмұндық қызметі жағынан ерекшеленетін ұғымдық категориялары екені анықталды. Дін сенімге қатысты иләһи қағидалардың тұтас жүйесін, миллет ортақ сенім негізіндегі қауымдық бірлікті, шарифат діни-амалдық және құқықтық үкімдер жүйесін, иғтиқад сенімдік ұстанымды, ал мәзһаб сенімдік немесе амалдық мәселелерді түсіндіру мен жүзеге асырудың қалыптасқан әдіснамалық жолын білдіретіні мәтіндік қолданыстар негізінде жүйеленді. Осы тұрғыдан еңбек исламдық терминологияның түркі тілдік ортасында тек аударылып қана қоймай, белгілі бір ұғымдық жүйе шеңберінде қызмет еткенін көрсетеді.

Зерттеудің маңызды нәтижелерінің бірі – намаз уақыттарын білдіретін тарихи түркілік мезгіл атауларының семантикалық қызметінің айқындалуы. Мәтінде кездесетін ایرте (irte), اوله (öylä), ايکندی (ikindi), أقشام (aqšam), جاسى / ياستو (yastu / jası) тәрізді лексемалар күннің табиғи мезгілдерін атаумен ғана шектелмей, исламдық ғибадат уақыттарын жергілікті түркілік уақыт межелу жүйесі арқылы түсіндіруге қызмет еткен. Олардың түпнұсқа графикалық формалары, транслитерациясы, қазіргі қазақ тіліндегі баламалары және мәтін ішіндегі семантикалық қызметі салыстырылып, бірізді жүйеге түсірілді. Бұл деректер исламдық ғибадат терминологиясының жергілікті тілдік қор негізінде игерілу тетіктерін және тарихи түркілік уақыт атауларының діни семантикаға ие болу үдерісін нақтылауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар еңбекте байқалатын «нану» және «істеу» категориялары сенім мен амалдың өзара байланысын білдіретін мәтіндік құрылым ретінде қарастырылды. Оларды кейінгі исламдық құқықтық-философиялық жүйелермен, соның ішінде мақасид аш-шариға теориясымен байланыстыруда тарихи ықпал немесе тікелей генетикалық сабақтастық туралы тұжырым жасалмайды. Зерттеуде мұндай салыстыру мәтіннің ішкі логикасын ашуға мүмкіндік беретін салыстырмалы-герменевтикалық интерпретация деңгейінде ғана қолданылды. Бұл әдіс тарихи деректің өзіндік контекстін сақтай отырып, ондағы сенім мен амал арақатынасының концептуалдық мазмұнын түсіндіруге мүмкіндік береді.

Жүргізілген талдау «Мұхтасар илм-и хал» еңбегіндегі діни лексиканың екі өзара сабақтас үдерісті танытатынын көрсетті. Бір жағынан, араб-исламдық терминдер өздерінің негізгі ұғымдық мазмұнын сақтап, дәстүрлі діни білім жүйесін жеткізудің құралы ретінде қызмет етсе, екінші жағынан, олардың мазмұны тарихи түркілік және жергілікті лексикалық бірліктер арқылы түсіндіріліп, қазақ оқырманының тілдік-мәдени ортасына бейімделген. Осы үдеріс исламдық білімнің жергіліктенуін терминдерді қарапайым аудару құбылысы ретінде емес, діни ұғымдардың тілдік және мәдени тұрғыдан игерілуі ретінде қарастыру қажеттігін көрсетеді.

Осылайша, Зәкәрия бин Ерғали әл-Ахмәди әл-Бөкейдің «Мұхтасар илм-и хал» еңбегі XX ғасыр басындағы қазақ мұсылмандық ортасында классикалық исламдық ұғымдар, ортақ түркілік жазба дәстүр және жергілікті қазақ лексикасы өзара тоғысқанын көрсететін құнды тарихи-лингвистикалық әрі діни-деректанулық мұра болып табылады. Еңбектегі терминологиялық жүйе сол кезеңдегі діни білімнің қандай тілдік құралдар арқылы түсіндірілгенін, исламдық ұғымдардың түркілік дүниетанымдық және тілдік кеңістікке қалай бейімделгенін пайымдауға мүмкіндік береді. Сондықтан бұл басылымды тек діни-ағартушылық мәтін ретінде ғана емес, қазақ мұсылмандық терминологиясының қалыптасу тарихын, ортақ түркілік жазба тілдің кейінгі қызметін және исламдық білімнің жергілікті тілдік ортада игерілу механизмдерін танытатын дереккөз ретінде бағалауға болады.

Зерттеу нәтижелері алдағы уақытта XX ғасыр басындағы өзге де ғылымхал, ақида, фикһ және діни-ағартушылық басылымдарды салыстырмалы түрде зерттеуге, олардың терминологиялық қорын жүйелеуге және қазақ тіліндегі исламдық ұғымдардың тарихи даму желісін анықтауға негіз болады. Осы бағыттағы кешенді зерттеулер араб-парсы исламдық терминологиясы, шағатай жазба дәстүрі, татар баспа тілі және қазақтың төл лексикалық қабаты арасындағы сабақтастық пен өзара ықпалдастықты тереңірек айқындауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

Зәкәрия бин Ерғали әл-Ахмәди әл-Бөкейи, 1911 – *Зәкәрия бин Ерғали әл-Ахмәди әл-Бөкейи*. Мұхтасар илм-и хал. Қазан, 1911. № 1401 қорап.

Қашқарлық Махмұд, 1985 – *Қашғарлы Махмұд*. Диуану лұғат ат-түрік тәржімесі / ауд. Бесим Аталай. I т. Анкара: Түрік тілі қоғамы баспасы, 1985. 530 б.

Ержиласун, Акқоюнлу, 2018 – *Қашғарлы Махмұд*. Диуану лұғат ат-түрік: кіріспе–мәтін–аударма–түсініктемелер–көрсеткіш / дайынд. Ахмет Б. Ержиласун, Зият Акқоюнлу. 3-бас. Анкара: Түрік тілі қоғамы баспасы, 2018. 996 б.

Зенгин, 2022 – *Зенгин А.* Қарахан түркі тілі мәтіндеріндегі уақыт өлшемдері/бірліктері // Кормаз Ф. (ред.). *IX Халықаралық түркология конгресінің баяндамалар жинағы*. Ыстанбұл: Ыстанбұл университеті баспасы, 2022. 1245–1266-бб. DOI: 10.26650/PB/AA10AA14.2023.001.083.

Клаусон, 1972 – *Клаусон Дж.* XIII ғасырға дейінгі түркі тілінің этимологиялық сөздігі. Оксфорд: Кларендон Пресс, 1972. XLVIII + 989 б.

әл-Журжани, 1938 – *әл-Журжани Әли ибн Мұхаммед*. Китаб ат-тағрифат. Каир: Мұстафа әл-Баби әл-Халаби баспасы, 1357/1938.

әт-Тафтазани, 2017 – *әт-Тафтазани Сағд әд-Дин Масғұд ибн Омар*. Шарх әл-Ақайд ән-Насафия уа би-хамишиһи Фараид әл-Қалаид фи тахриж ахадис әл-Ақайд / ред. Әли Камал. 1-бас. Бейрут: Дар Ихия әт-Турас әл-Араби, 2017. 178 б.

әл-Ғазали, 1993 – *әл-Ғазали Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед*. Әл-Мустасфа фи илм әл-усул / ред. Мұхаммед Абд әс-Салам Абд әш-Шафи. 1-бас. Бейрут: Дар әл-Кутуб әл-Илмия, 1413/1993. 392 б.

References

Zakariyā bin Erghālī al-Aḥmadī al-Būkayī, 1911 – *Zakariyā bin Erghālī al-Aḥmadī al-Būkayī. Mukhtaṣar ‘Ilm-i Ḥāl* [A Concise Manual of Religious Knowledge]. Kazan, 1911. Box No. 1401. [in Turkic, Arabic script].

Kaşgarlı Mahmud, 1985 – *Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi* [Translation of Dīwān Lughāt al-Türk]. Trans. Besim Atalay. Vol. I. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985. 530 p. [in Turkish].

Ercilasun, Akkoyunlu, 2018 – *Kaşgarlı Mahmud. Dîvânü Lugâti’t-Türk: Giriş–Metin–Çeviri–Notlar–Dizin* [Dīwān Lughāt al-Türk: Introduction–Text–Translation–Notes–Index]. Eds. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu. 3rd ed. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018. 996 p. [in Turkish].

Zengin, 2022 – *Zengin A.* Karahanlı Türkçesi Metinlerinde Zaman Ölçüleri/Birimleri [Measures and Units of Time in Karakhanid Turkic Texts]. In: Korkmaz F. (Ed.). *9. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı*. Istanbul: Istanbul University Press, 2022. Pp. 1245–1266. DOI: 10.26650/PB/AA10AA14.2023.001.083. [in Turkish].

Clauson, 1972 – *Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press, 1972. XLVIII + 989 p. [in English].

al-Jurjānī, 1938 – *al-Jurjānī, ‘Alī ibn Muḥammad. Kitāb al-Ta’rīfāt* [Book of Definitions]. Cairo: Maṭba‘at Muṣṭafā al-Bābī al-Ḥalabī, 1357/1938. [in Arabic].

al-Taftāzānī, 2017 – *al-Taftāzānī, Sa’d al-Dīn Mas’ūd ibn ‘Umar. Sharḥ al-‘Aqā’id al-Nasafiyya wa-bi-hāmishihi Farā’id al-Qalā’id fī Takhrīj Aḥādīth al-‘Aqā’id* [Commentary on al-Nasafi’s Creed, with *Farā’id al-Qalā’id fī Takhrīj Aḥādīth al-‘Aqā’id* in the Margins]. Ed. ‘Alī Kamāl. 1st ed. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī, 2017. 178 p. [in Arabic].

al-Ghazālī, 1993 – *al-Ghazālī, Abū Ḥāmid Muḥammad ibn Muḥammad. Al-Mustasfā fī ‘Ilm al-Uṣūl* [The Quintessence of Legal Theory]. Ed. Muḥammad ‘Abd al-Salām ‘Abd al-Shāfi. 1st ed. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, 1413/1993. 392 p. [in Arabic].

СОДЕРЖАНИЕ / МАЗМУНЫ ОТАН ТАРИХЫ № 29(3). 2026

<i>Dinasheva L.G., Alimbekuly A.A., Saparbekova B.</i> HISTORIOGRAPHY OF WRITTEN SOURCES ON THE HISTORY OF KAZAKHSTAN FROM THE 6th TO THE EARLY 13th CENTURIES: EVOLUTION OF TRANSLATIONS, TEXTUAL CRITICISM, AND HISTORICAL-GEOGRAPHICAL INTERPRETATION.....	964
<i>Suleimenova D.K., Agatay O.M.</i> ULUS OF JOCHI AND THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA, 1380–1395 FROM VASSALAGE TO ALLIANCE.....	973
<i>Порсин А.А.</i> ВЛИЯНИЕ КЛИМАТА И ЭПИДЕМИЙ НА ПОЛИТИЧЕСКУЮ СИТУАЦИЮ В ЗОЛОТОЙ ОРДЕ В КОНЦЕ XIII – НАЧАЛЕ XIV ВВ.....	985
<i>Джумагалиев Д.А., Сабитов Ж.М.</i> «КРИЗИС XIV ВЕКА» И ФОРМИРОВАНИЕ НОВЫХ МЕХАНИЗМОВ ЛЕГИТИМАЦИИ ВЛАСТИ (ПО МАТЕРИАЛАМ «МАДЖМУ АТ-ТАВАРИХ»).....	997
<i>Амирбекова С.К., Саркыткан К., Дюсенов Б.Д.</i> ХОРЕЗМ, МАВЕРАННАХР И ДЕШТ-И КИПЧАК В АРАБСКИХ РУКОПИСЯХ ВАТИКАНСКОЙ АПОСТОЛЬСКОЙ БИБЛИОТЕКИ.....	1011
<i>Koshymova A.O., Nogaibaeva M.S.</i> TOPONYMS IN KAZAKH EPICS: HISTORICAL, TOPONYMIC AND ETHNOCULTURAL ANALYSIS (BASED ON THE POEM “KOBYLANDY BATYR”).....	1032
<i>Kambarbekova G.A.</i> CENTRAL ASIA THROUGH THE LENS OF AN INDIAN TRAVELER: PEOPLE, CUSTOMS, AND TOPONYMY.....	1044
<i>Тылахметова А.С., Черниенко И.Б.</i> ГОСУДАРСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ХАНА АБИЛМАМБЕТА В ОЦЕНКАХ ИСТОРИОГРАФИИ.....	1063
<i>Abenova G.A., Tokishkadirov B.B., Mamyrbekov A.M.</i> KAZAKH–DZUNGAR RELATIONS IN MODERN HISTORIOGRAPHY	1079
<i>Beisembayeva A.R.</i> KAZAKH–DZUNGAR RELATIONS FROM THE SECOND HALF OF THE XVII CENTURY TO THE 1750S: THE SOURCE BASE OF THE RESEARCH.....	1092
<i>Galimov Ye.A., Kabuldinov Z.Ye.</i> UPRISINGS OF THE KAZAKHS OF THE JUNIOR ZHUZ AGAINST THE ABOLITION OF THE AUTHORITY OF SULTAN-RULERS.....	1104
<i>Toraigyrov Ye.M.</i> THE KAZAKH POPULATION AND THE MILITARY- ADMINISTRATIVE POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE ON THE RIGHT BANK OF THE IRTYSH RIVER (SECOND HALF OF THE XVIII CENTURY TO THE EARLY XIX CENTURY).....	1117

Төлебаева Ж.М., Хайрулдаева А.М.

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚТАР МЕН ОРТА АЗИЯ
ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ.....1131

Құрманбек Қ., Қайполла Қ., Нұржанбек Н.

ҚАЗАҚ АҒARTУШЫЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ
ШАҒАТАЙ ТІЛІНДЕГІ ДІНИ ТЕРМИНДЕР
(Зәкірия бин Ибраһимнің «Мұхтасар ‘илм-И Ғал» еңбегі негізінде).....1143

Ахметова Г.М.

ТОРГОВОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В ПРОЦЕССАХ
ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО
КАЗАХСТАНА (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА).....1156

Черниенко Д.А., Тойбаев А.Ж.

ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ЖЕТЫСУСКОЙ ОБЛАСТИ
В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XXI В. (ПО ДАННЫМ ПЕРЕПИСЕЙ НАСЕЛЕНИЯ).....1173

Оразов Р.Е., Тілеубаев Ш.Б., Қоңқабаева А.Н.

ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ 1916 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІСТІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ.....1195

Abdrakhmanova G.S., Kalenova T.S., Tuleubayev Zh.Z.

THE IDEA OF NATIONAL REVIVAL IN THE WORKS
OF THE ALASH FIGURES: A HISTORICAL ANALYSIS.....1213

Жүсіп С.А., Маслов Х.Б.

ЧЕХИЯ МЕН СЛОВАКИЯ ДЕРЕККӨЗДЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ
БЕЙНЕСІ: МӘДЕНИЕТ, ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫ ЖӘНЕ АЛАШ ОРДА.....1228

Сулейменова Г.Ж., Оразаева Ж.Ж., Аликулова Н.С.

XX ҒАСЫР БАСЫНДА ҚАЗАҚ ӨЛКЕСІНДЕГІ
БІЛІМ БЕРУДІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ, ЖАҢАША
ТЕНДЕНЦИЯ, ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ МӘСЕЛЕЛЕР.....1241

Байсалдина Г.Ж., Козыбаева М.М.

1918–1936 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЙЛАУ
ҚҰҚЫҒЫНАН АЙЫРУ САЯСАТЫ: ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕР,
ӨҢІРЛІК ПРАКТИКА ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК САЛДАРЛАР.....1254

Shakenov A.

HISTORICAL FIGURES IN RURAL STREET NAMES
OF NORTHERN KAZAKHSTAN: FROM SOVIET TO NATIONAL PANTHEON.....1268

Сулейменова А.

1925–1933-ЖЫЛДАРДАҒЫ «КІШІ ҚАЗАН» НАУҚАНДАРЫНЫҢ
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫС ӨҢІРЛЕРІНДЕ ЖҮРГІЗІЛУ ТАРИХЫ:
АРХИВТІК ДЕРЕККӨЗДЕРГЕ ШОЛУ.....1281

Омарова Г.А., Төленова З.М., Қожаханова Қ.К.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1931–1933 ЖЫЛДАРДАҒЫ
АШАРШЫЛЫҚТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЗАРДАПТАРЫ:
АЛМАТЫ ОБЛЫСЫ МЕН ҚАЛАСЫ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ.....1301

Әлібек С.Н., Косанбаев С.К., Пазиров Е.Д.

1930-ШЫ ЖЫЛДАРЫ ОҢТҮСТІК Өңірде саяси

қуғын-сүргінге ұшыраған оқу-ағарту

саласы қызметкерлерінің қасиетті тағдыры.....1316

Issabek M.K., Gündoğdu A.

WOMEN OF SOUTH KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT

OF STALINIST REPRESSIONS: THE FATE OF MOTHERS

AND THE FORMATION OF HISTORICAL MEMORY.....1331

Kassymova D.B., Abdrakhmanov B.N., Kenzhegalin A.K.

MIGRATIONS IN THE SYSTEM OF THE SOVIET-CHINESE

BORDER IN THE 1940S: SOCIETAL SECURITY IN THE KAZAKH SSR.....1347

Turgunbayev I.E., Makhayeva A.Sh., Zhanatayeva K.B.

MODERNIZATION IN THE EARLY REPUBLIC OF TÜRKİYE:

INTELLECTUAL EMIGRATION AND THE IDEOLOGICAL TRANSFER.....1360

Сауыркан Е., Каипбаева А.Т.

ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ КӨШІ-ҚОН: XX ҒАСЫРДЫҢ

БАСЫНДА ҚЫТАЙ МЕН МОҢҒОЛИЯҒА ӨТКЕН

ҚАЗАҚ БОСҚЫНДАРЫ ЖӘНЕ БАЛАЛАР ТАҒДЫРЫ.....1371

Базарбаев К., Батырбекқызы Г., Эрен Акдениз

ТҮРКІЯ–ҚАЗАҚСТАН ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ

ЖҰМСАҚ КҮШ ПЕН ЭТНИКАЛЫҚ СӘЙКЕСТІК ЫҚПАЛЫ.....1388

Zharylgassynova B., Duisenbay D.

AGRICULTURAL CULTURE OF THE KARAKUYS

SETTLEMENT: BASED ON ARCHAEOBOTANICAL

MATERIALS OF THE EARLY IRON AGE.....1405

Турганбаева Л.Р., Азитаев С.С.

АРХИТЕКТУРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СРЕДНЕВЕКОВОГО МАВЗОЛЕЯ

НА ГОРОДИЩЕ КЫШКАЛА (КЫЗЫЛОРДИНСКАЯ ОБЛАСТЬ).....1418

Ергали Г., Қалыш А.Б., Исаева А.И.

ЭТНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ БРАЧНОЙ НЕСТАБИЛЬНОСТИ

СРЕДИ КАЗАХОВ КАРАГАНДИНСКОЙ И УЛЫТАУСКОЙ ОБЛАСТЕЙ.....1432

Ахантаева Ә.Ж.

ЖЕТІСУ Өңіріндегі егіншілік өнімдері

және оның тұрмыста қолданылуы.....1445

Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология институты
Алматы қ., Шевченко көш., 28
Тел/факс: +7 727 261 67 19
e-mail: kazhistory@bk.ru